

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

«МОЛОДЬ УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ»

Коло питань, що розглядаються:

1. Демографічний вимір молоді в світі.
2. Молодіжна популяція: зміни та перспективи.
3. Молодіжна популяція в головних регіонах світу.
4. Молодіжна популяція в містах та селах в світі.
5. Чоловіча та жіноча частини молодіжної популяції.
6. Подружній статус та створення сім'ї.
7. Доля молоді у віковій структурі населення світу.
8. Демографічний вимір молоді в Україні.
9. Загальна демографічна ситуація в Україні.
10. Статева структура молоді в Україні.
11. Стан народжуваності в Україні смертність в Україні.
12. Молодіжні міграційні процеси в Україні.

Молодіжна популяція та її зміни є важливим елементом функціонування як економічної, так і соціальної інфраструктури. В економічному аспекті без знання кількісного та якісного складу молоді не можна визначити об'єм трудових ресурсів, їх вплив на ринок праці, конкретні умови працевлаштування, специфіку вимог до тих, хто вступає в трудовий вік, та ін. В той же час формування соціальної політики держави неможливе без урахування відповідних вимог до систем освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги сім'ям та. ін., тобто без урахування специфіки проблем підростаючого покоління, шляхів та методів їх вирішення.

Чисельність населення молодіжного віку (15-24 років) в світі досягла на початок 90-х років 1 млрд. чоловік. Приріст за 10 років склав 19,5%. За період після 1985 р. молодіжна популяція зросла на 70 млн. чол. або на 7,2%. Темп зростання населення світу в цілому в другій половині 80-х років був вищий, ніж зростання молодіжної популяції (відповідно 1,7% і 1,4%), в результаті частка молоді в населенні зменшилась з 19,4% в 1985 р. до 19,1% в 1990 р. Темп зростання дитячої популяції (0-14 років) в цей період склав 1,0%, що і визначило тенденцію до скорочення темпів приросту молоді в останнє десятиліття століття. В 1990-2000 рр. темп зростання чисельності дітей був – 1,3% – вдвоє вищий приросту молодіжної популяції (0,6%).

За середнім варіантом прогнозу ООН, чисельність молоді 15-24 років зросла до 2000 р. до 1067 млн. (низький варіант – 1066, високий – 1068), до 2025 р. – до 1360 млн. (низький варіант – 1140, високий – 1556).

Молодіжна популяція безперервно зростає, однак темпи її зростання не залишаються незмінними. Якщо в 1955-1960 рр. річний приріст складав лише 0,8%, то в 1965-1970 рр. – 3,2%, знизившись потім до 2,1% в першій половині 80-х років і до 1,4% – у другій.

Тенденція зниження темпів зростання в 1990-1995 рр. збереглася і приріст був найменшим за півроку – всього 0,3%. Потім він знов збільшився до 0,7% в 1995-2000 рр. і до 1,7% в 2000-2005 рр. Далі прогнозується чергове уповільнення зростання: 1,6% в 2005-2010 рр.; 1,1% в 2010-2015 рр.; 0,4% в 2015-2020 рр. і 0,1% в 2020-2025 рр. У наявності хвильовидне коливання темпів приросту чисельності молодіжної популяції.

Розмір світової молодіжної популяції визначається двома факторами: числом народжень в десятиріччя, що відстоїть від даного року на 15-24 роки (яке в свою чергу залежить від чисельності жінок в репродуктивному віці та рівня народжуваності), і коефіцієнтами дожиття від народження до молодіжного віку.

Зниження дитячої (до 5 років) смертності є додатковим фактором зростання дитячої популяції (і, відповідно, з лагом в 10-20 років зростання молодіжної популяції). В 1985-1990 рр. дитяча смертність в світі в цілому склала 105 на 1000 новонароджених (в 1950-1955 рр. – 240, в 1970-1975 рр. – 144), при цьому в розвинених регіонах – 17, а в тих, що розвиваються, – 119. За прогнозами ООН, в 2000-2005 рр. дитяча смертність в світі зменшилась до 74% (в розвинених – до 8, в тих, що розвиваються, – до 46%).

Зниження смертності збільшує коефіцієнти дожиття і тим самим здійснює суттєвий вплив на збільшення молодіжної популяції. Так, якщо б не було зниження смертності в 1975-1985 рр., то темп приросту склав би не 2,1%, а лише 1,2%.

Ступінь впливу зниження смертності на зростання чисельності молоді також зазнає змін. Найбільший внесок зниження смертності в приріст чисельності населення молодого віку відмічався в найменш розвинених країнах у 70-ті роки. В цілому у другій половині ХХ століття динаміка молодіжної популяції в більшій мірі визначалась і буде визначатися коливаннями числа народжених, а не зниженням смертності.

Низькі темпи росту чисельності молоді в кінці 50-х – на початку 60-х років (а в ряді регіонів і зменшення чисельності) скоріше за все відобразили рівень народжуваності в період другої світової війни: уповільнення

зростання числа народження і навіть абсолютне скорочення в ряді країн – учасниць війни.

Збільшення народжуваності в післявоєнний період обумовило прискорене зростання молодіжної популяції (народжених в 1945-1955 рр.) в кінці 60-х років. Це зумовило в свою чергу збільшення частки молоді у всьому населенні в цей же період.

Молодіжна популяція в основних регіонах світу. За п'ять років з 1985 по 1989 чисельність молоді в розвинених регіонах продовжувала скорочуватися (в середньому на 0,8%), причому більш швидкими темпами, ніж в 1980-1984 рр., (в середньому на 0,6%). В 1990 р. чисельність молодих складала в цих регіонах 179 млн. чоловік проти 187 млн. в 1985 р.

У регіонах, що розвиваються, чисельність молодіжної популяції збільшилась за цей же період з 756 млн. до 833 млн. Середній приріст за рік – 0,2% – був дещо нижчим, ніж в попередні п'ять років – 2,8%. У результаті розрив в чисельності молодіжної популяції в двох основних регіонах збільшився. Якщо в середині 80-х років в регіонах, що розвиваються, проживало 4 із 5 молодих людей світу, то до середини 90-х це співвідношення було приблизно 5 із 6.

За прогнозами ООН, в 2000 р. 84% молоді буде жити в регіонах, що розвиваються, в 2025 р. – майже 88%.

Молодіжна популяція в 1990 р. була розподілена за регіонами світу таким чином: Азія – 63,1% (в тому числі Південна Азія – 34,7%, Східна Азія – 28,4%), Африка – 12,1%, Латинська Америка – 8,8%, Європа – 7,4%, СРСР – 4,2%, Північна Америка – 3,9%, Океанія – 0,5%.

Чисельність молодіжної популяції зростала в різних регіонах світу неоднаковими темпами. Так, в 1985-1990 рр. середньорічні темпи зростання склали: 2,9% в Африці, 2,0% в Південній Азії, 1,6% в Латинській Америці, 1,3% в Східній Азії, 1,1% в Океанії, 0% в Європі, 0,2% в Північній Америці та 1,0% в СРСР.

Регіональна диференціація темпів зростання збереглася і в подальшому. До кінця століття (в 1995-2000 рр.) найшвидше зростання чисельності молоді, як і раніше, спостерігалось в Африці – 3,3% за рік. В Південній Азії приріст склав 2,1%, в колишньому СРСР 1,5%, в Латинській Америці 1,2%, в Північній Америці 0,7%, в Океанії 0,4%. Чисельність молоді в Європі та Східній Азії щорічно зменшувалася.

До 2000 р. (у порівнянні з 1990 р.) збільшилась частка в молодіжній популяції світу в таких регіонах, як Південна Азія (з 34,7% до 39,6%), Африка (з 12,1% до 15,7%), Латинська Америка (з 8,8% до 9,5%). Частка молоді в регіонах, що склали в 1990 р. СРСР, збільшилась з 4,2% до 4,5%.

Частка молоді, що припадає на інші регіони, скоротилася: в Східній Азії з 28,4% до 20,3%, в Європі з 7,4% до 6,2%, в Північній Америці з 3,9% до 3,7%, в Океанії з 0,5% до 0,4%.

До 2025 р., за прогнозами ООН, частка молоді, що проживає в Африці, зросте до 24,2%. Практично стабілізується питома вага Південної Азії (40,2%) і Океанії (0,4%). Частка інших регіонів знизиться: Східної Азії – до 15,4%, Латинської Америки – до 9,0%, Європи – до 4,4%, Північної Америки до 2,9%. В результаті Африка вийде на друге, після Південної Азії, місце, обігнавши Східну Азію. Основною причиною такого роду структурних змін буде відносно повільне зниження рівня народжуваності в Африці і закінчення демографічного переходу в Китаї з установам низького рівня народжуваності.

Молодіжна популяція в містах та сільській місцевості. В 1985 р. з 942,7 млн. чол. молодіжного віку в містах проживало 422,3 млн., або 44,6%. Це дещо вище, ніж частка міських жителів серед всього населення (41,6%). Частка міських жителів серед молоді постійно зростає і, за прогнозами ООН, в 2000 р. досягне 53,2%, в той час як для населення в цілому частка міських жителів складе 48,2%. Частка міських жителів в молодіжній популяції суттєво відрізняється в розвинених регіонах і регіонах, що розвиваються. Найвищі показники в колишньому СРСР та Північній Америці (більше 80% в 1985 р.), найнижчі – в Азії та Африці (менше 40%). Диференціація буде зберігатися і в перспективі, хоча й намічається тенденція до стирання різниці між регіонами.

Оскільки народжуваність в сільській місцевості вища, ніж в містах, тенденція перевищення питомої ваги молоді в міському населенні в порівнянні з часткою молоді в селі свідчить про міграцію частини сільської молоді в міста, причому більш інтенсивної, ніж в інших вікових групах сільських жителів.

Ця тенденція характерна і для розвинених країн, і для країн, що розвиваються, підтверджуючи високу привабливість для молоді міського способу життя, який дає більший вибір можливостей освіти, більшої різноманітності сфер зайнятості.

Демографічний «вибух» в країнах, що розвиваються, в 1960-х роках обумовив збільшення частки молоді в міському та сільському населенні регіонів, що розвиваються, та в світі в цілому, перш за все в Азії та Латинській Америці, і в меншій мірі в Африці.

У розвинених регіонах частка молоді в 1985 р. була нижча, ніж в 1970 р., як в місті, так і в сільській місцевості. Зниження рівня народжуваності в 70-80-ті роки змінює цю тенденцію, і, за прогнозами ООН,

частка молоді в 2000 р. повсюди знизиться. Виключення складає лише міське населення Африки, де показник залишиться на рівні 1985 р.

Найбільше зниження частки молоді в міському населенні буде спостерігатися в Східній Азії, Північній Америці та Європі.

Темпи зміни чисельності молоді в містах і селах суттєво відрізняються. У містах молодіжна популяція в світі в цілому збільшувалась в 1970-1985 рр. в середньому на 3,1% в рік, в сільській же місцевості – на 1,8%.

У розвинених регіонах приріст числа міської молоді був всього 1,0%, а чисельність молоді в селі зменшувалась щорічно в середньому на 1,35%. В країнах, що розвиваються, зростання молодіжної популяції в містах перевищило 4,5%, в селі ж зростання склало 2,15%. Зменшення сільської молоді зафіксовано в Європі, Північній Америці та Океанії.

Різниця в темпах зміни чисельності молоді в містах та сільській місцевості в різних регіонах світу ведуть до структурних змін в розподілі молоді за місцем проживання.

Чоловіча та жіноча частини молодіжної популяції. На цей час кількість чоловіків у віці 15-24 роки скрізь перевищує кількість жінок. Виключення складають лише регіони Східної, Центральної та Західної Африки. Показник співвідношення статі, що розраховується як кількість чоловіків на 100 жінок, складав у 1990 р. 105,2. Це вище, ніж співвідношення статі у всьому населенні – 101,4. Серед новонароджених частка хлопчиків завжди вища, ніж частка дівчаток (в середньому 105-108 на 100). Коефіцієнти дожиття, як правило, вищі у жіночого населення. В результаті співвідношення статей в будь-якому поколінні з віком знижується. Перевага чоловічого населення через більш високу смертність поступово зникає. Чисельність чоловіків та жінок вирівнюється при високому рівні смертності – до 20 років, при низькому рівні смертності – до 30-40 років. В старшому віці, як правило, жінок більше, ніж чоловіків.

Співвідношення молодих чоловіків і жінок в світі змінюється, але незначною мірою, складаючи в середньому 104-105 на 100. В 1990 р. воно складало 105,2 (в 1950 р. – 103,8, в 1970 р. – 104,2). Це максимальна величина для періоду з 1950 до 2025 року. За прогнозами ООН, показник співвідношення статей буде знижуватись до 107,4 в 2000 р. і до 103,9 в 2025р.

У наявності тенденція до стирання відмінностей у величині цього показника між розвиненими та регіонами, що розвиваються, а також між основними географічними регіонами.

Подружній статус і створення сім'ї. Проблеми сім'ї і народжуваності тісно пов'язані з проблемами молоді. Всесвітнє обстеження народжуваності показало, що чим раніше жінки вступають в шлюб, тим

більше у них буде дітей до кінця репродуктивного періоду. За даними цього обстеження, у віці 40–49 років, жінка, що вийшла заміж у віці до 17 років, має в середньому на 0,8 дитини більше, ніж та, що вийшла заміж у віці 17–20 років, на 1,7 дитини більше, ніж та, що вийшла заміж у віці 21–24 роки, на 3,2 дитини більше, ніж та, що вийшла заміж у віці від 25 років.

Регіони, де розповсюджений ранній шлюб, відрізняються дуже високим рівнем народжуваності і, відповідно, швидким зростанням населення, далеко не адекватні економічним можливостям.

Особливо гостро дана проблема стоїть в країнах, що розвиваються, де середній вік вступу у перший шлюб (для обох статей в цілому) варіювався в 1989 р. в межах від 16 років (Бангладеш) до 25 років (Шрі-Ланка). Незважаючи на це, що обидва ці «полюси» знаходяться в Південній Азії, аналіз регіональних відмінностей залишається основою для опису сімейних проблем молоді.

До цього часу Африка залишається регіоном раннього віку вступу у шлюб і широкого розповсюдження шлюбних відносин. В 70-ті рр. в 14 країнах Африки 50% і більше відсотків дівчат вступали в шлюб у віці 15–19 років, а ще в 25 країнах їх частка не перевищувала 20%. У 80-ті рр. відбулося зниження вступу у шлюб в юнацькому віці. З 37 країн Африки, де проводились обстеження в 1987 р., лише в 7 частка 15–19-річних дівчат, що вступили у шлюб, перевищувала 50%. За останніми національними даними, середній вік вступу жінок у перший шлюб в 5 країнах (Чад, Бенін, Гвінея, Малі, Нігер) все ще складає менше 17 років, ще в 3 – менше 18 років (Малаві, Мозамбік, Ефіопія). Лише в Північній Африці у 80-ті рр. спостерігалася стійка тенденція підвищення середнього віку вступу жінок у перший шлюб до 21 року і більше (в Тунісі – 24,0 років у 1984 р.).

Починаючи з 1950 р. спостерігається скорочення різниці в середньому віці вступу в перший шлюб між чоловіками та жінками. У 50-ті рр. ця різниця майже у всіх країнах перевищувала 5 років, а в 10 країнах – 10 років. До цього часу лише у Сенегалі вона складає 10 років. У 80-ті рр. лише в Беніні, Мозамбіку та Ефіопії середній вік чоловіка при вступі у перший шлюб не перевищував 25 років.

Підвищення середнього віку вступу у перший шлюб, особливо його вихід за межі 25 років, має в Африці суперечливий характер. Це відбувається через збереження відносно високої плодючості жінок у віці 15–19 та 20–24 роки і призводить до зниження загального рівня народжуваності, з одного боку, а в деяких країнах – до збільшення дошлюбної народжуваності – з другого. Так, в середині 80-х рр. частка дошлюбних народжень досягла в Камеруні 21% від загального числа, а в Кенії – 23%.

Ситуація щодо шлюбу та сімейних відносин молоді в Латинській Америці дуже важко піддається опису та аналізу. Перш за все це пов'язано з широким розповсюдженням громадянського шлюбу в Карибському регіоні, внаслідок чого статистичні дані залишаються неповними і суперечливими. Так, в 1975-1986 рр. частка жінок, що знаходились в незареєстрованому шлюбі, в загальній кількості жінок 15-19 років складала на Кубі 15,2%; у Гватемалі – 14,7%; в Панамі – 13,7%; в Перу – 7,9%; в Еквадорі – 7,7%; у Венесуелі – 6,4%. При цьому в цілому ряді країн – Аргентині, Балі, Коста-Ріці, Кубі, Еквадорі, Мексиці, Перу, Гаїті та ін. – ця частка у порівнянні з серединою століття збільшилась.

Середній вік жінок при вступі в перший шлюб у 1980-ті рр. коливався від 19,9 років (Куба) до 23,8 років (Гаїті) і лише в трьох країнах (Ямайка, Мартініка, Гваделупа) перевищував 25 років. Але якщо враховувати лише юридично оформлені шлюби, то цей середній вік зростає в різних країнах на 2-4 роки.

Середній вік жінок при вступі в перший шлюб зріс у 1980-ті рр. (у порівнянні з 1970-ми рр.) майже скрізь, крім Бразилії, Мексики і Ямайки. У 1980-ті рр. частка жінок, що вступили у шлюб у віці 15-19 років, в 6 країнах Латинської Америки перевищила 20%.

Різниця в середньому віці при вступі у перший шлюб між чоловіками та жінками в Латинській Америці менш суттєва, ніж у Африці. У 80-ті рр. вона коливалася від 1,1 року на Ямайці до 3,6 року на Кубі і у Венесуелі, лише в Чилі перевищуючи 4 роки (4,1). В шести країнах середній вік чоловіків при вступі в перший шлюб складав менше 25 років, а в 2 країнах; Ямайці та Мартініці – перевищував 30 років. Цікаво відмітити, що Ямайка є при цьому країною з високою часткою 15-19-річних чоловіків, що знаходяться у шлюбі (9,1%). Відповідний показник вищий лише в Еквадорі (9,7%), а в інших країнах коливається від 0,1% (Мартініка) до 8,3% (Гватемала).

На відміну від Латинської Америки в Азії переважає установка на юридично оформлений шлюб. В той же час соціокультурні норми припускають вступ у шлюб дівчаток, які ще не досягли репродуктивного віку. Ці норми отримали найбільше розповсюдження в країнах Південної Азії, де середній вік жінок при вступі в перший шлюб у 1980-ті рр. складав 16,7 років (Бангладеш) до 24,4 роки (Шрі-Ланка). В цьому субрегіоні частка жінок 15-19 років, що знаходяться у шлюбі, коливається від 31,1% (Пакистан) до 68,8% (Бангладеш) і лише в Шрі-Ланці складає 10,4%.

В західній Азії середній вік жінок при вступі у перший шлюб дещо вищий: від 17,8 років (Йемен) до 23,5 років (Ізраїль). Частка 15-19-річних

жінок, що знаходяться у шлюбі, варіюється від 6,8% (Ізраїль) до 54,7% (Йемен).

В Південно-Східній Азії віковий показник значно вищий: від 21,1 (Індонезія) до 26,2 (Сінгапур). Тут у шлюбі знаходяться від 2,3% (Сінгапур) до 18,8% (Індонезія) жінок у віці 15-19 років.

Регіоном, що є найбільш близьким до рівня економічно розвинених країн за характеристиками сімейно-шлюбних відносин серед молоді, є Східна Азія. Тут середній вік жінок при вступі у перший шлюб складає від 22,4 років (Китай) до 26,6 років (Гонконг), а частка 15-19-річних жінок, що знаходяться у шлюбі, не перевищує 4,4% (Китай).

У всіх країнах Азії середній вік чоловіків, що вступають у перший шлюб, перевищує 23 роки. Виключення складає лише Непал (21,5 років) та Йемен (22,2 роки). При цьому лише в Пакистані, Індії, Індонезії, М'янмі та Бангладеш чоловіки вступають в перший шлюб до досягнення 25-річного віку. Відповідно, частка чоловіків 15-19 років, що знаходяться у шлюбі, лише в трьох країнах Азії перевищувала рівень 10%: в Непалі (25,9%), в Йемені (12,7%) і в Індії (12,5%), а мінімальний рівень було відмічено у 1985 р. в Південній Кореї – 0,1%.

Показники шлюбно-сімейного статусу молоді в країнах Північної Америки, Європи та Океанії корінним чином відрізняються від показників в країнах, що розвиваються.

Середній вік жінок при вступі у перший шлюб практично у всіх країнах цих регіонів у 1980-ті рр. підвищився у порівнянні з 1970-ми рр. Він знизився лише в Греції з 25,4 років в 1961 р. до 22,5 років у 1981 р., у Португалії – з 23,3 років в 1970 р. до 22,1 років у 1981 р. та в Іспанії – з 23,7 років у 1970 р. до 23,1 років у 1981 р. У 80-ті рр. цей же вік коливався від 21,8 років (СРСР) до 25 років (Швейцарія) і навіть перевищував 25 років у Данії (25,6) та Швеції (27,6). Частка жінок 15-19 років, що знаходяться у шлюбі, коливалася від 1,1% (Данія) до 13,9% (Греція).

У 80-ті рр. лише в деяких країнах Північної Америки, Європи та Океанії чоловіки в середньому вступали у шлюб, не досягши 25 років: Ірландії (24,4), Португалії (24,7), Бельгії (24,8), Шотландії (24,8) та Північній Ірландії (24,8). Тому частка 15-19 річних чоловіків, що знаходяться у шлюбі, лише в одній країні перевищила 2% (Нова Зеландія – 4,3% в 1986 р.). В інших країнах цей показник коливався від 0,2% (Данія та Франція) до 2,0% (Югославія).

Для більш розвинених країн скорочення частки молоді, що вступає у шлюб, пояснюється, напевне, двома причинами. По-перше, бажанням відкласти укладення шлюбного союзу, щоб бути більш впевненим в його

міцності (для жінок це багато в чому пов'язано зі страхом виховувати дитину на одинці). По-друге, руйнуванням інституту юридично оформленого шлюбу, коли позашлюбні співжиття все в більшій мірі стають однією зі складових частин життєвого циклу сім'ї. Ця форма сімейних відносин найбільш розповсюджена саме серед молоді розвинених країн. Так, серед 20-24-річних «одиноких» жінок частка, що знаходяться в неоформлених юридично союзах, досягла в 1981 р. 37% у Швеції та 47% у Данії. Це перевищує відповідні показники навіть тих регіонів Австрії, Італії та Португалії, де позашлюбне співжиття є свого роду традицією. Більш того, позашлюбне співжиття отримує все більше розповсюдження: в 1975 р. ті ж показники для вже згаданих Швеції та Данії не перевищували 30%.

Частка молоді у віковій структурі населення. Частка молоді в загальній чисельності населення світу складала у 1990-х рр. 9,1%, зменшившись у порівнянні з 1985 р. на 0,3 пункти. Молодь складає 14,8% населення розвинених країн і 20,4% населення країн, що розвиваються. Частка молоді в загальній чисельності населення знизилась як у світі в цілому, так і по кожному окремому регіону, хоча темпи цього зниження неоднакові. Лише в найменш розвинених країнах частка молоді за останні п'ять років зросла з 19,3% до 19,5%. Найшвидше знижується частка молоді в розвинених регіонах – з 15,9% у 1985р. до 14,8% у 1990-х рр., а всередині цієї групи регіонів – в Північній Америці – з 16,6% до 14,4% відповідно. Найбільш повільними темпами зменшувалась частка молодіжної популяції в регіонах, що розвиваються, – з 20,6% до 20,4%, а всередині цієї групи регіонів – в Східній Азії – з 21,6% до 21,5%. Такі особливості відображають різницю вікової структури населення регіонів світу.

Частка молоді в загальній чисельності населення в Африці буде продовжувати збільшуватись аж до 2025 р., коли вона досягне 20,6% чисельності всього населення. В Північній Америці, Східній та Південній Азії тенденції зміни частки молоді до 2005-2010 рр. залишаться нестійкими, після чого частка почне знижуватися. Нарешті, в Латинській Америці, Європі та Океанії частка молоді буде неухильно знижуватись починаючи з цього часу.

Зміна частки молоді в загальній чисельності населення пов'язана з різницею темпів зростання чисельності населення різних регіонів вікових груп. Визначальним фактором подібного роду в дійсний час є процес старіння населення, який вже охопив повною мірою розвинені регіони і у все більшій мірі охоплює регіони, що розвиваються. Старіння населення має два аспекти. Перший – зниження народжуваності і скорочення притоку населення у молодіжний вік – властивий в основному країнам, що

розвиваються. Другий – збільшення тривалості життя і питомої ваги населення старших вікових груп – характерний в першу чергу для розвинених країн.

Скорочення частки молоді в загальній чисельності населення здійснює серйозний вплив на чисельність та структуру населення в працездатному віці, збільшуючи навантаження на нього і скорочуючи в ньому частку віку, яка найбільш чутлива до нових знань та передових технологій. Якщо в 1970-1985 рр. частка молоді в працездатному населенні скорочувалась лише в розвинених країнах, то починаючи з 1990 р. цей процес набуває практично універсального характеру.

За оцінками більшої частини дослідників, нинішня демографічна ситуація в Україні оцінюється як найбільш несприятлива за весь повоєнний період. Обумовлено це як попередніми історичними процесами, так і сучасною соціально-економічною та політичною кризою в країні. Для того, щоб виявити проблеми, пов'язані з молоддю, а саме вона є головним учасником відтворювальних та міграційних процесів, необхідно окреслити загальну демографічну картину.

Як вже зазначалось, розвиток демографічних процесів в цивілізованому світі характеризується природним переходом від режиму відтворення населення на основі високої народжуваності і високої смертності до сучасного типу відтворення на основі низької народжуваності при низькій смертності. Але для України є суттєвим переривання інерційних демографічних процесів глибокими кризами. Так, в ХХ ст. Україна пережила три важкі демографічні кризи, які мали довготривалі наслідки. Це, по-перше, перша світова війна, громадянська війна, епідемії та голод в період 1916–1921 рр., по-друге, це штучно створений голодомор та колективізація в 1933–1934 рр. і, нарешті, друга світова війна та голод в період 1941–1946 рр.

Вплив прямих та побічних втрат у Великій Вітчизняній війні і втрат від післявоєнного голоду дотепер досить помітний. Для того, щоб оцінити довготривалий характер побічних втрат, наведемо лише один факт – у вікову групу найбільш плодючих жінок (20-29 років) вступили і продовжують вступати малочисельні контингенти народжених в кінці 1960-х і на початку 1970-х років, матері яких народилися у воєнні та перші повоєнні роки.

Історичні катаклізми викривили статевовікову структуру населення країни і її окремих регіонів і зумовили виникнення так званих «демографічних хвиль», тобто чергування малолюдних та багатолюдних поколінь. Зміни в демографічній ситуації 1980-х та 1990-х рр. вносять нові глибокі диспропорції в структуру та чисельність населення. Їх наслідки

будуть здійснювати вплив на всі сторони суспільного життя до середини XXI ст.

Населення України внаслідок збереження протягом трьох з половиною десятиріч народжуваності на рівні, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь, характеризується високим рівнем постаріння, і відповідно, низькою часткою молоді. Так, за даними на 1 січня 1997 року питома вага молоді віком 15-28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість не сягала й 10 млн. осіб. Демографічна деградація сільської місцевості України віддзеркалюється, звичайно, і на зниженій (навіть за українськими стандартами) частці молоді – тільки 17,6% за станом на 1 січня 1997 року. Молодь у досить високоурбанізованій Україні концентрується переважно у міських поселеннях – тут проживає 71,1% населення віком 15-28 років (проти 67,6% всього населення).

Протягом досить тривалого періоду кількість населення 15-28 років внаслідок різних причин скорчувалась: відігравали свою роль і негативні тенденції смертності дітей та підлітків, і процес зниження загальної кількості новонароджених у 1970-х роках, і вплив молоді за межі країни. На відміну від минулих років тенденції 1996 року виявилися досить сприятливими. Так, скорочення смертності наймолодшого населення, яке нарешті почало формуватися в Україні, і порівняно невеликі обсяги зовнішньої міграції призвели до деякого зростання чисельності молоді, що на фоні скорочення загальної кількості жителів України відбилося на зростанні її питомої ваги в складі населення.

Розподіл молоді по областях України практично не відрізняється від розміщення населення в цілому. Винятком є хіба що Київ, який є центром тяжіння молодіжної міграції, та Донеччина, звідки внаслідок особливо гострих проблем працевлаштування і кризи вугільної галузі молодь, навпаки, прагне виїхати.

Таким чином, нема підстав для очікування принципових зрушень в існуючому розподілі населення України: суттєві розбіжності в регіональному розподілі молоді та всього населення спостерігаються тільки між міською та сільською місцевістю.

Значно вищою за середній по країні рівень є питома вага молоді в таких традиційно «молодих» регіонах як Закарпатська (на 11,9% вище за середній, по дітях – на 21,8%), Чернівецька (на 7,1% та 10,9% вище), Рівненська (на 6,7% та 20,3% вище), Львівська (на 4,8% та 7,1% вище), Волинська (на 4,3% та 16,1% вище), Івано-Франківська (на 3,8% та 14,7% вище) області. Але наведені цифри свідчать про те, що, на відміну від

регіонального розподілу дітей, на регіональний розподіл молоді істотно впливають також міграційні процеси: молоді люди (на відміну від більш старшого населення) тягнуться до міст. Причинами є і можливості продовжувати навчання в спеціальних навчальних закладах, і більш широкі можливості працевлаштування в різних секторах ринку праці (включаючи незареєстрований). Юнаки залишають сільську місцевість для служби в збройних силах.

Збільшення кількості та питомої ваги молоді серед всього населення, як очікується, триватиме до середини першого десятиліття наступного століття, після чого відновляться тенденції до їх зменшення. Згідно з прогнозом РВПС НАН України на початок 2006 року чисельність молодого населення держави за оптимістичним варіантом прогнозу дорівнюватиме 10,4 млн. чол., а її частка в структурі населення – 21,1%. За песимістичним варіантом – 15-28-річні становитимуть 10 млн. чол. (тобто на рівні 1997–1998 років), однак їх питома вага внаслідок швидкого скорочення загальної кількості населення буде навіть більшою, ніж за оптимістичним варіантом (21,5%). До 2016 року молодіжне населення зменшиться до 8,4 млн. чол. (17,2% всього населення) за оптимістичним варіантом і до 7,0 млн. чол. (16,8%) – за песимістичним.

Дуже важливою характеристикою структурних процесів є статеві структура молоді і вік, з якого спостерігається кількісна перевага жінок у складі однолітків. Справа в тому, що статеве співвідношення новонароджених (105 хлопчиків на 100 дівчаток) забезпечує кількісну перевагу хлопчиків і юнаків серед своїх однолітків; порушує її більш висока смертність хлопчиків та юнаків і міграційний рух. Тому збереження високого віку жіночої переваги є ознакою відносного благополуччя демографічних процесів серед дітей та молоді. На початку 1990-х років кількісна перевага жінок у складі одноліток спостерігалася після 33 років. Наступне зростання смертності відбилося на істотному зниженні цього показника. За станом на 1 січня 1996 року зафіксовано, що жінки кількісно переважають у складі однолітків, починаючи з 29 років.

Найвищими темпами скорочується народжуваність у групі 20-24-річних, що, зважаючи на найвищу активність жінок саме цієї групи, призводить до надзвичайно великих втрат у кількості народжених.

Оскільки репродуктивну діяльність жінки України і починають і завершують дуже рано, близько 80% дітей народжується у матерів 15-28 років. У зареєстрованому шлюбі народжується в залежності від регіону та вікової групи матері від 60 до 90%: молоді жінки частіше народжують дітей поза шлюбом, а старші (25-28 років) значно рідше. Характерно однак, що протягом останнього десятиліття зменшується частка позашлюбних

народжень дітей. У молодших вікових групах цей показник коливається від 60,7 до 68,7%. У старших вікових групах він значно вище. Цікаво, що у 1991 р. в Європі кількість народжених у зареєстрованому шлюбі в матерів 15-16 років складала 9,8-54,1%. Проте, у старших вікових групах ця частка була вищою за теперішню – понад 92% в групах 20-22 річних. У міських поселеннях зазначений показник вищий за аналогічний у сільських до 21-річного віку. У наступних пікових групах незначно (на 1–2% краща ситуація у сільських місцевостях).

В тому ж напрямі діє з першої половини 1990-х рр. тенденція зниження шлюбів при одночасному збільшенні кількості розлучень. За період з 1990 по 1995 рр. кількість шлюбів скоротилася майже на чверть (кризовий стан економіки зумовив відкладання вступу у шлюб молоді), а кількість розлучень зросла на 10%. І особливо швидко розпадається перший шлюб.

Особливо відчутний вплив глобальної сучасної кризи на інший фактор відтворення населення – смертність. Її зниження йшло приблизно до кінця 1960-х років. Але вже в кінці 1970-х років зростаючий рівень смертності стає передумовою, а також визначальною причиною депопуляції населення, бо він вимагає більш високої народжуваності, необхідної навіть для простого заміщення поколінь.

Протягом майже 10 років тенденції смертності в Україні були дуже тривожними: страждали майже всі вікові групи за винятком хіба що 5-9-річних дітей. Не винятком була і молодь.

Смертність серед чоловіків зростала швидшими темпами, внаслідок чого збільшився з 9 до 11 років розрив у середній очікуваній тривалості життя чоловіків та жінок. Проте, істотно знизилася чоловіча над-смертність серед молоді: якщо на початку 1990-х років рівень смертності чоловіків 25-29 років майже в 4 рази перевищував показник смертності жінок, то нині різниця скоротилася майже на чверть. Явище над-смертності чоловіків (особливо молоді) є передусім результатом підвищеної смертності від нещасних випадків, отруєнь та травм. Рівень над-смертності юнаків 20-24 років від нещасних випадків, вбивств, самогубств становить 8,5 разів (10 років тому – 6,9), а юнаків 25-28 років – 5,8 разів (10 років тому – 7,6).

Протягом 1996-1997 років виявилися деякі ознаки зниження смертності населення України, передусім дітей та молоді чоловічої статі. Такий злам десятирічної тенденції практично неухильного зростання смертності видається однією з найважливіших ознак демографічних зрушень, хоча зниження смертності є надто невеликим і не стосується населення старших вікових груп.

Регіональна варіація смертності молоді свідчить про наявність усталених відмінностей, особливо стосовно чоловіків. Спостерігається чітке зростання показників у напрямках північ-південь та схід-захід. Особливо гострою є ситуація в Херсонській, Миколаївській областях та Криму. Більш-менш благополучні (за українськими стандартами) рівні смертності спостерігаються на Волині, Тернопільщині, Львівщині.

Відрізняється із загального ряду ситуація в містах-мільйонерах (за винятком Одеси), де більш розвинена медична служба, охорона порядку на шляхах та їх якість, менша насиченість небезпечними виробництвами сприяють тому, що принаймні протягом останніх 20 років рівні смертності молоді (як і населення в цілому) були істотно нижчими за середньоукраїнські.

Таким чином, смертність серед молоді в цілому відповідає характерній для всього населення України варіації смертності в залежності від території.

Все вище сказане дозволяє погодитись з твердженнями окремих авторів, що Україна перейшла до режиму відтворення населення, яке можна охарактеризувати як «наднизька народжуваність – надвисока смертність», тобто йде наростання катастрофічних явищ.

В результаті в Україні склалася специфічна демографічна ситуація – майже 30 років в країні не забезпечувалося просте відтворення населення, приріст населення відбувався за рахунок резервів, що накопичилися у віковій структурі внаслідок попереднього більш високого рівня народжуваності. Однак до 1992 року цей демографічний потенціал було вичерпано, і сьогоднішня демографічна ситуація характеризується як кризова – відбувається перехід від зниження приросту чисельності населення до абсолютного його зменшення, що не компенсується навіть високим рівнем міграції.

Як видно з вище сказаного, сучасна складна демографічна ситуація визначається довготривалими тенденціями демографічних процесів – зниженням народжуваності, тривалою стагнацією і нинішнім зростанням смертності та скороченням тривалості життя. Соціально-економічна криза посилює ці тенденції, приводячи до відкладання та відмови від народження бажаних дітей, зростання смертності населення, особливо працездатного віку, продовження скорочення тривалості життя, і перш за все чоловічого населення, нижче межі пенсійного віку. Остання обставина найбільш небезпечна, так як вона в значній мірі зумовлює вимирання нації.

Молодь як найбільш продуктивна в економічному та демографічному відношенні частина населення традиційно характеризується підвищеним ступенем участі у міграційних процесах. Зокрема, у 1996 р. 48,5% прибулих

до населених пунктів України та 45,1% вибулих з них (включаючи внутрішньодержавну міграцію) склали особи віком 15-28 років (частка молоді в загальній чисельності населення в середньому за 1996 рік становила 19,6%). Майже виключно за рахунок молоді формуються потоки учбової міграції – одного з наймасовіших типів міграційних переміщень, у шлюбних та одиничних трудових (як зворотних, так і не зворотних) міграційних актах також задіяні переважно молоді особи. Лише сімейні міграції, які, як правило, носять постійний характер, залучають представників практично всіх вікових груп населення і відповідно характеризуються більш рівномірною віковою структурою з пониженою (порівняно з іншими типами міграцій) часткою молоді.

Повікові відмінності міграційної мобільності особливо помітні саме на молодіжному віковому інтервалі. Так, міграційна мобільність 15-16-річних осіб, які закінчили здобуття неповної середньої освіти і включаються в учбову міграцію, є на порядок більшою, ніж 14-річних. Однак, учбова міграція випускників 9 класу не йде ні в яке порівняння зі ступенем залучення в міграційні процеси осіб, які закінчили середню школу (причому, поряд з учбовими мігрантами серед цього контингенту з'являються й трудові). Коефіцієнт міграційної мобільності осіб віком 17 років майже в 3,7 рази більший, ніж попередньої однорічної групи і є найбільшим з усіх вікових показників.

Другий пік (після деякого зниження мобільності) зафіксовано для вікової групи 22 роки, коли закінчується повернення осіб чоловічої статі з лав збройних сил, в результаті чого новий імпульс отримує учбова і трудова міграція молоді. Причому, серед осіб даного віку роль факторів здобуття освіти в формуванні міграційної мобільності починає зменшуватись і на перший план виходять трудові мотиви. Одночасно відповідні контингенти включаються самі і залучають ровесниць до шлюбної міграції. І якщо перший пік міграційної мобільності (17 років) забезпечується більшою мірою силами жінок, то другий (22 роки) – головним чином за рахунок чоловіків. Мобільність же 19-річних юнаків (розпал служби в армії) є порівняно низькою.

Після 22 років міграційна мобільність молоді знижується досить різко – на відрізку 22-28 років у середньому на кожному однорічному інтервалі абсолютний спад становить більш як 4% і лише за межами молодіжного вікового інтервалу темпи падіння коефіцієнту міграційного обороту уповільнюються.

Спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги серед мігрантів із зменшенням віддалі переселень. Так, у 1996 р. в Україні особи віком 15-28

років склали 46,7% усіх мігрантів, в тому числі 51,6% внутрішньорегіональних, 50,5% міжрегіональних і лише 29,3% зовнішніх мігрантів. Це пояснюється тим, що абсолютна більшість міждержавних міграцій – обмін населенням з державами колишнього Радянського Союзу та еміграція до країн далекого зарубіжжя – мають постійний характер і тією чи іншою мірою залучають представників усіх вікових груп (зворотна трудова міграція поки що не набула широкого поширення). Виняток становить нечисельний потік прибуття з-за меж колишнього СРСР, який наполовину складається з учбових міграцій громадян країн Третього світу, внаслідок чого в даному потоці частка молоді серед мігрантів навіть вища, ніж у внутрішньорегіональних міграціях.

Специфіка міждержавних міграцій відображається і на вікових відмінностях коефіцієнтів зовнішньо-міграційного обороту. Впадає у вічі той факт, що амплітуда коливань коефіцієнту міждержавної мобільності явно менша, ніж загального показника. Крім того, якщо віковий діапазон підвищеної загальної міграційної мобільності майже співпадає з віковими межами молоді, то активне залучення до зовнішніх міграційних переміщень починається з 20-21 року і триває до 32-33 років, оскільки одиничну трудову частину зовнішніх міграційних потоків формують особи, які вже мають певний кваліфікаційний рівень.

Потягом періоду переходу до ринкових відносин в Україні спостерігаються різкі зміни тенденцій міграцій населення взагалі, і, молоді, зокрема. У 1992 році, коли загальний міграційний приріст населення держави зріс до найбільшого за післявоєнні роки рівня – 288,1 тис. чол. (5,5%), сальдо міграцій вікової групи 15-28 років складала 78,8 тис. чол. (7,9%). У наступні два роки відбувся надзвичайно різкий спад сальдо міграцій молоді до – 40,7 тис. чол., або – 4,1% у 1994 році, у 1995 році величина від'ємного сальдо міграцій населення віком 15-28 років скоротилася на 40%, а наступного року знову дещо зросла. Широкомасштабні коливання міграційного приросту проходили на тлі стабільного зниження загальної мобільності молодіжного населення України – міграційне обертання зменшилось з 1,3 млн. осіб в 1992 році до менш як 0,9 млн. у 1996 році. Динаміка показників міграцій молоді в цілому повторює відповідні тенденції характеристик усього населення, однак рівень мобільності молоді знижується з більшими темпами внаслідок випереджаючого падіння інтенсивності саме «молодіжних» типів міграцій.

З 1996 року в Україні фактично сформувалась тенденція переваги припливу міських жителів у села над зворотним потоком. Однак при цьому сальдо міграцій вікової групи 15-28 років у сільській місцевості залишилось від'ємним. Зокрема, серед юнаків віком 15-21 років та 15-18-річних дівчат і

нині спостерігається різке перевищення кількості вибулих над кількістю прибулих. Але тепер відносно незначна частка молодих людей, які покидають село назавжди, більшість повертається до сільських поселень після здобуття освіти в вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, що сконцентровані в міських поселеннях. При цьому сільські юнаки більшою мірою орієнтовані на отримання вищої освіти, а дівчата – переважно середньої спеціальної. Виїжджаючи з села у 15-18-річному віці, перші переважно повертаються найчастіше вже через 2-3 роки, другі – переважно через 5-6 років.

Проте, за даними соціологічних опитувань, повернення у село по завершенні навчання в місті є, скоріше, вимушеним кроком, ніж реалізацією бажань молодих людей. З одного боку, обмежені можливості щодо працевлаштування в міських поселеннях для випускників навчальних закладів, з іншого – реальність забезпечення фізіологічних потреб за рахунок особистого підсобного господарства сприяє орієнтації на сільський спосіб життя, що однак не пов'язано із зміною настанов та стереотипів поведінки сільської молоді. Так, згідно з даними соціологічного обстеження «Сільська родина в Україні», проведеного Українським інститутом соціальних досліджень у червні 1998 року, лише 12,5% сільської молоді вважають сільськогосподарську працю своїм покликанням, а більше половини респондентів на запитання «Чи любите Ви сільськогосподарську працю?» обрали відповіді «Працюю, бо так легше прожити», «Змушений працювати, але без особливого бажання» або «Не люблю, і не працюю». При цьому 30,3% мешканців села віком 15–28 років негайно б переїхали до міста, якби мали таку можливість, і ще 22,5% зробили б це через деякий час. Отже, можна дійти висновку, що молодь більш схильна до виїзду з села, ніж особи віком старше 28 років – серед останніх лише 16,5% бажали б переселитися до міських поселень. Взагалі спостерігається зменшення тенденції до проживання в місті із збільшенням віку. Якщо серед опитаних 15-річних сільських жителів бажання жити в місті висловили 66%, то серед 18-19-річних – 60%, серед осіб віком 20-24 роки – 51%, а в найстаршій з молодіжних вікових груп (25-28 років) – 42%. Це, очевидно, пояснюється тим, що із збільшенням віку зростає питома вага осіб, які вже мають навички і досвід роботи в сільській економіці, досягли певного соціального статусу, і тому для них переїзд означає втрату цих здобутків. Одружені більш схильні до переїзду, ніж одинокі, однак особи, що мають дітей, меншою мірою, ніж бездітні, готові до зміни місця проживання. Серед причин, які спонукають до переселення, найчастіше називають поліпшення матеріального становища (майже 60% опитаних, а також прагнення змінити місце роботи (47,7%) та

задоволення культурних потреб (46,3%). При цьому слід зазначити, що 59,5% опитаних молодих респондентів, які мають дітей, хотіли б, щоб їхні діти жили в місті, 64,4% – щоб працювали в місті і 81,6% – щоб навчалися в місті.

Нині в Україні спостерігається тенденція зменшення міжрегіональних відмінностей міграційної ситуації. Зокрема, невелике від'ємне (або близьке до нуля) сальдо міграцій молоді характерне практично для всіх регіонів. Виняток становить лише м. Київ, де спостерігається помітне перевищення інтенсивності прибуття вікової групи 15-28 років над масштабами вибуття. Найбільших міграційних втрат молоді зазнають області Донбасу з обмеженими можливостями працевлаштування внаслідок вузької галузевої структури економіки, Автономна республіка Крим, яка в результаті масового притоку мігрантів в 1990-1993 рр. явно перенасичена робочою силою, та ряд прилеглих до Києва областей. Територіальні відмінності інтенсивності міграційного обороту молоді в цілому відповідають регіональній диференціації мобільності усього населення – понижена мобільність характерна для молоді Західних областей, різко низька – в Закарпатті, населення якого в результаті тисячолітнього відриву від Великої України має специфічний менталітет. Індекс мобільності молоді (співвідношення коефіцієнта міграційного обороту вікової групи 15-28 років і відповідного показника усього населення) варіює по більшості регіонів в межах 2,2-3,0 і лише в АР Крим та у м. Севастополі не перевищує 2,0 внаслідок високої питомої ваги зовнішніх міграцій в міграційному обороті населення Криму.

Вирішальний вплив на формування регіональної специфіки повікових відмінностей міграційного приросту справляє освітній фактор. За характером змін показників сальдо міграцій з віком всередині молодіжного вікового діапазону всі регіони України чітко об'єднуються в два типи. До першого належать м. Київ, Львівська, Одеська, Харківська області, головні міста яких є найбільшими в Україні освітніми центрами. Характерними особливостями міграційної ситуації в міських поселеннях «освітніх регіонів» (на жаль, дані по відповідних обласних центрах відсутні) є помітний приток осіб віком 15-20 років (особливо 17-річних) та відтік 21-24-річних осіб, тоді як в інших регіонах спостерігається зворотна ситуація. Починаючи з віку 25 років (прийнятий в наукових дослідженнях рубіж закінчення здобуття освіти) істотних відмінностей повікових сальдо міграцій між «освітніми» та іншими регіонами України не спостерігається.

Такі значні коливання чисельності молоді створюють серйозні проблеми в суспільстві. Ці хвилі викликають складності в учбових закладах, в організації призову на військову службу, охороні здоров'я, працевлаштуванні і т.д. Коливання чисельності учнів в учбових закладах

потребують внесення суттєвих змін в систему середньої, середньої спеціальної та вищої освіти.

Подібні коливання в чисельності різних вікових груп мали місце і в інших країнах, а їх досвід вирішення проблеми міг би бути використаний. Так, на основі узагальнення статистичних даних за 1959-1965 рр. було досліджено вплив демографічних циклів на вибір форм навчання в США. В 1921 р. в США був відмічений демографічний спад, коли рівень народжуваності не перевищував 3,1 млн. чоловік. Разом з тим в 1957 р. спостерігався найбільш високий рівень народжуваності – близько 4,3 млн. чоловік. В умовах ускладнення демографічної ситуації, що знайшла вираження в збільшенні потреби на робочу силу, відмічалось обмеження форм освіти при одночасному скороченні термінів підготовки учнів. При покращенні демографічної ситуації та стабілізації ринку робочої сили в США відбувалося збільшення терміну навчання при одночасному зростанні різноманітності форм підготовки.

Депопуляційні процеси в Україні призвели до руйнування її мобілізаційного потенціалу, до різкого скорочення чисельності призовних контингентів. Природно, ця обставина загрожує вже національній безпеці України.

Особливо необхідно звернути увагу на серйозну проблему, пов'язану з асинхронною зміною чисельності молоді і населення в цілому: при зниженні чисельності населення в цілому чисельність молодіжної групи буде зростати до 2001 р. і співпаде зі зростанням чисельності населення в працездатному віці. Пов'язано це не тільки з тим, що в цю групу будуть входити особи 1980-х років народження, для яких характерне підвищення народжуваності, але й виходити будуть малочисельні покоління воєнних років народження.